

QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ HÁWJAR QOSIQLARINIŇ TIPOLOGIYASI

Palmbetov K.S.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307786>

Adamlar óz turmısınıń jaqsı kúnlerinde de, túskenlikke túsken, jaman kúnlerinde de qosıqsız jasamaǵan. Sonlıqtan da xalıqtıń dóretken qosıqların klassifikaciyaladıǵanda yoshlı, kóterińki keypiyattaǵı hám dártli, muńlı dep bólip qarawǵa da tuwra keledi. Neke toyınıń biri qız uzatıw toyında aytılatuǵın hájwjar qosıqlarında da usınday ózgeshelik bar. Usı ózgeshelik biz salıstırıp úyrenbekshi bolǵan qaraqalpaqlardıń «hájwjar», «yar-yar», ózbeklerdiń «yor-yor», qazaqlardıń «jar-jar», «aujar» dástúr qosıqlarında da bar. Sebebi hájwjarlar atqarılıw paytında birese muńlı hawazda, kewil dárti menen muńlı keypiyatta jırlansa, birese kewil kóterińkiligi menen saltanatlı túrde jırlanadı. Muńlı hawaz, kewil dárti tiykarınan uzatılıp baratırǵan lirik qaharman qızdıń tilinen de, qızdıń dártine sherik bolǵan jaqınları tárepinen de bayanlanadı. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Shıńıraw degen qudıqtıń,
Suwı tatlı, yar-yar.
Atam menen anamnıń,
Miyri qattı, yar-yar.

Miyri qattı demey-aw,
Men ne deyin, yar-yar.
Álpeshlegen balasın,
Malǵa sattı yar-yar.

Mennen alǵan bes taylaq,
Ólmespeken, yar-yar.
Meni qaytıp jan atam,
Kórmespeken, yar-yar [1,19].

Ózbekshede:

Uzoqqa borgan qızning,
Rangi sariq yor-yor.
Ko‘zidan oqqan yoshi,
Misli ariq yor-yor.

Osmondagi yulduzni,
Otgan otam, yor-yor,
O‘z qizini tanimay,
Sotgan otam, yor-yor

O‘z qizining o‘rniga,
Bodom eksin, yor-yor,
Bodom shoxi qayrilsa,
Bolam desin, yor-yor [2,81].

Qazaqshada:

Esiktiń aldı tal deydi-au,
Taldan da biyik bar deydi-au.
Oz elinen ayrılǵan,
Qızdan da sorlı bar deydi-au.

Ey, burlen-au,
Ayrılttıń, Quday, elden-au.
Aǵa, jeńge, bauırım-au,
Qosh-aman bol, aulım-au!

Úki taqtım bulǵaqtap,
Kún jauadı-au sırǵaqtap,
Úki turmaq, jún qayda,
Úydegidey kún qayda?! [3,120].

Usı qatarlarda qızdıń kewil dárti, muńlı kewil-keshirmesi bayanlangan. Jáne ayırım háwjar, yar-yarlarda qızdıń dártine sherik jaqını tárepinen bayanlangan qatarlardı da kóremiz. Endi ekinshi bir háwjarlarda kóterińkilik, shadlı kewil-keypiyatı sezilip turadı. Onda uzatılıp baratırǵan qızǵa janındaǵılar tárepinen ekinshi betten kótermelew, tásele aytıwdan ibarat boladı. Mısalı,

qaraqalpaqshada:

Tórde turǵan ǵalınıń,
Bir gúliseń, yar-yar.
Atań menen anańnıń,
Búlbiliseń, yar-yar.

Tórde turǵan ǵalınıń,
Qundızısań, yar-yar,
Aǵań menen jeńgeńniń,

Juldızısań, yar-yar [1,16-17].

Ózbekshede:

Osmondagi yulduzni,
Sakkiz denglar, yor-yor,
Sakkiz qizning sardori,
Keldi denglar, yor-yor [2,81].

Ikki sandiq bir-biriga,
Rang beradi, yor-yor.
Ikki quda kelishib,
To‘y beradi, yor-yor.
Kelin-kuyov hamisha,
Taxtli bo‘lsin, yor-yor.
Bir-biriga munosib,
Baxtli bo‘lsin, yor-yor [4,34].

Qazaqshada:

Uyalmańdar, kelinder,
Kútu demiz jar-jar!
Búgingi kún tamasha,
Kel jırlayıq, jar-jar!
Jańa otawdıń eńsesi,
Mıqtı bolsın, jar-jar!
Qadamdarıń eki jas,
Quttı bolsın, jar-jar!
Ata-ananıń borışın,
Aqtańızdar, jar-jar!
Muhabbattı máńgilik,
Saqtańızdar, jar-jar! [3,107-108].

Háwjarlardıń shuwmaǵındaǵı hár bir qatarda tiykargı ideyaǵa, yaǵnıy ayılıp atırǵan pikirge itibar qaratıladı. Háwjar aytıwshınıń tilinen pikir ayqın ayılıadı. Keltirilgen mısallarda turmısqa uzatılıwshı qızdı kótermelewshi, erkeletiwshi sózler menen birge, algıs tilekler bildiriledi, bul ózbek yor-yorlarınan keltirilgen mısalda ayqın kórinedi. Al, qazaq jar-jarında turmıs qurıp atırǵan eki jasqa teńdey jaqsı tilek bildirilip, wásiyat ayılıǵan.

Folklordıń basqa janrları sıyaqlı háwjar qosıqlarında da kórkem súwretlew quralları, yaǵnıy teńewler, metaforalar, epitetler, tımsallıq (ramziy) súwretlewler, epik tákirarlawlar, parallelizmler orınlı qollanılp, poetikalılıqtı támiyinleydi.

Kórkem súwretlew quralları syujet mazmunınıń ashılıwında hám qosıqtıń tásirsheńligin arttırwda tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Professor D.Rajabaov: «Qosıq – insannıń dóretiwshilik qábileti, ruwxıy qúdireti hám ruwxıy áleminıń ayrıqsha ǵayıp bir halatı. Qosıq qaysı temada bolmasın, neni sáwlelendirmesin, bári bir waqıya kóbirek tuyǵıǵa umtıladı. Xalıq qosıqları da tap sonday mazmundı payda etedi» [5,70]. Izertlewshiniń bul pikirleri hájjar qosıqlarına da tiyisli. Hájjarlarda lirik qaharman qız óziniń endigi táǵdiriniń ózge shańaraq penen baylanıslı bolatuǵınlıǵın bilgennen soń onıń ruwxıy dúnyasında qáweterleniw, gúdikleniw sıyaqlı tuyǵı sezimleriniń ústemlik etetuǵınlıǵı tábiyiy. Úsh xalıqtıń da hájjar qosıqlarında qızdıń qálbindegi ishki keshirmeleri, ármanı, oy-pikirleri tómendegishe ashıq bayan etiledi. Mısalı,

qaraqalpaqshada:

Aq otawıń tikken jer,
Maydan bolsın, yar-yar.
Aq júzimdi kórgenler,
Hayran bolsın yar-yar.
Qayın atań dep aytasız,
Bozbalalar yar-yar-aw,
Aylanayın ákemdey-aw,
Qaydan bolsın, yar-yar-aw [6,14].

Ózbekshede:

Ota onang eshigi,
Boǵdod eshik, yor-yor.
Kirganningda sochingdan,
Silar eshik, yor-yor.
Qaynonaning eshigi,
Huvoyda eshik, yor-yor.
Kirganningda sochingdan,
Yular eshik, yor-yor [7,153].

Qazaqshada:

Qayın atań ákeńdey,
Deydi qazaq, jar-jar.
Aynalayın ákemdey,
Qaydan bolsın, jar-jar?!
Qayın enesi anańday,
Deydi qazaq, jar-jar.
Aynalayın anamday,
Qaydan bolsın, jar-jar! [3.113].

Bul misallarda súwretlenip atırǵan obraz bir-birine parallel qoyılıp, pikir salıstırıw arqalı jetkerip berilgen. Lirik qaharman qızdıń ishki psixologiyalıq halatındaǵı tolǵanısları menen qáweterleniw sezimi psixologiyalıq parallelizm usılında tábiyiy turmıslıq detal menen sáwlelengen.

Juwmaqlap aytqanda, Orta Aziya xalıqlarınıń geografiyalıq jaylasıwı, mádeniy, tariyxıy turmıs shárayatınıń hám tiliniń jaqınlıǵı, diniy isenim kózqaraslırınıń birdeyligi, úrp-ádet, salt-dástúr etnografiyasındaǵı uqsaslıqlar tásir etiwler birdeylikti payda etedi. Biz salıstırmalı úyrengen qaraqalpaqlardıń «háwjar», «yar-yar», ózbeklerdiń «yor-yor», qazaqlardıń «jar-jar» dástúr qosıqlarınıń qurılısındaǵı uqsaslıq, mazmun hám pikirdiń birdeyligindegi tipologiyalıq jaqınlıq bul xalıqlardıń tariyxıy genetikalıq shıǵısı, túp dáregi bir ekenligin kórsetedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкіс, «Илим», 2024.
2. Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 2000.
3. Бабалар сөзи. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана. «Фолиант», 2012.
4. Мардонова Г. Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент, «Ўзбекистон», 2015.
5. Ражабов Д.З. Ўзбек халқ кўшиқларида композиция ва образлилик. – Тошкент, «Наврўз», 2018.
6. Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкіс, «Билим», 1997.
7. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент. «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972.